

Жетібәев Ж.М.

Салт атты сарбаз – қазақ петроглифтерінің негізгі ой-өзегі

Атты әскер – сонау көне замандардан ХХ ғасырдың басына дейін көптеген халықтардың, әсіресе, Еуразияның табиғаты қатал Ұлы Дала төсін жайлағандардың негізгі әскери күші бола отырып, олардың болмысы мен тұрмыс-тіршілігінде аса маңызды рөл атқарып келгені тарихтан белгілі. Сондықтан осы халықтардың (соның ішінде қазақтардың) бейнелеу өнерінің (1-кесте), сондай-ақ:

«Батыр жалғыз болмайды,

Жақсылығы тисе халыққа.

«Батыр – халық ұлы» деп

Айтпаған бекер тарихта», – дегендей

(Парпария, 62 б.) эпикалық шығармаларының, аңыз-әнгімелері мен мақал-мәтелдерінің ой-өзегі – батыр образы, салт атты сарбаздың іс-әрекеті мен діни нанымдары, этикасы мен моральдық нормалары, қару-жарак, жалпы алғанда әскери тұрмыс.

Салт атты сарбаз қазақ петроглифтерінде қару-жарактың көптеген түрлерімен қаруланып, әртүрлі іс-әрекетті атқарып жүрген образдарда берілген. Салт атты сарбаз образын сондай-ақ, қабір басына қойылған зоо-антропоморфты тас мүсіндер – қойтас-қошқартастар мен құлпытастардан да байқауға болады (1-кесте, 8-10).

Қазақ петроглифтеріндегі салт атты сарбаз тағдырын бейнелеудің негізгі лейтмотиві:

«Душпаннан көрген қорлықтан

Жалынды жүрек, қан қайнап

Ел-жұртты қорғайлап,

Өлімге жұрміз бас байлап», – деп

Ақтамберді жырау жырлағандай (Ақтамберді жырау, 69 б.) ел-жұртын қорғап, басқыншылардан азат ету; «Қаған болғанда

жорықтарға шығып, мүсәпірлер мен кедейлердің жағдайын көтердім, кедейлер бай болды» немесе «... баса кіріп (ол елден) қызыл алтын мен ақшыл күміс, қызыл жібек пен ағри-тастарын, қисапсыз (әртүрлі) алымдар әкелдім», – мен, ақылды Төнікөк осы елге деген көне түрік жазба ескерткіштерінің үзінділерінен көріп отырғанымыздай (Киселев, 1951, 505 б.) көрші елдердің жақсы жайылымдары мен елді-мекендерін басып алып, халықтың қонысын, жерін кеңейту, керуен жолдарын тонап бай олжалар әкелу, тұтқында кеткен отандастарын азат ету және жау қолынан қаза болғандардың кегін қайтару, сонымен қатар әскери өнерін одан әрі шырдау үшін немесе «қара қазан, сары бала қамы үшін» – аң аулау және т.т. Олай дейтін себебіміз, суреттерде ол көбіне жорық сапарында немесе ұрыс майданында (1-кесте, 1-3), *тіршілік үшін қосалқы кәсіп – аң аулау жағдайында* (1-кесте, 4, 5) бейнеленген.

Ер – ел қорғаны

Қазақтың этнографикалық суреттерінде кескінделген адамдар (батырлар) бейнесі негізінен өте қарапайым түрде, яғни бет-әлпеті – өңсіз, бос болып, ал кеудесі мен қол-аяқтары жай сызықтармен (1-кесте, 1, 4, 5), кейбірде тік бұрыштарымен, өте сирек көріністерде: кеудесі – қазақтың антропоморфты мүсініне ұқсас болса (1-кесте, 2, 3), ал аяғы – қонышы кең, биік өкшелі, киіз байпақты саптама етік түрінде (кейбір көріністерде қалыптан тыс ұлғайтылған) берілген (1-кесте, 1, 2).

Осы жерде Сейсем Ата қорымындағы бір сағана-саркофақтың үстіне қойылған антропоморфты сарбаз мүсініне тоқталып өткенді жөн

көріп отырмыз (1-кесте, б). Бет-әлпеті өңсіз, бос болып келген оның басында конус іспетті «қаптама» дулыға бар. Етегі бедерлі шеңбермен дөңгелене көмкерілген дулығаның үстінгі жағы бір-біріне жалғанып тігілген тіліктерді білдіретін үшбұрыштардан тұрады. Иықтары домаланып келген трапеция пішінді кеудесі астындағы тұғырымен бірге бүтін ұлутасынан қашалып жасалған. Тұғырдың қапталдарында үшбұрыш құрайтын сынық сызықтар бар. Олардың кейбірі тік сызықтардың қосылуы арқасында «жебе» тәрізді адай руының таңбасына айналған. Осындай белгі-таңбалар мүсіннің иықтарында да кездеседі. Денесінің алды-артына қылыш, айбалта, шиті мылтық, жебелі садақ пен жебеге толы қорамсақ және найза сияқты қару-жарак түрлері барельефті әдіспен бедерленген. Мүсіннің тұғырында су толатын ойық бар. Исламға дейінгі бастауы бар мұсылмандық-мистикалық түсінік бойынша оған толған суды өлген адам жанының о дүниелік образы – құстар ішуі тиіс. Бұл жерде айта кететін бір жәйт, антропоморфты бейнелердің бет-әлпетінің өңсіз, бос болуы мұсылмандық бейнелеу өнерінің жалпы бағытымен байланысты (Большаков, 1969, 142-156 бб.). Исламның гнесеологиялық нормалары бойынша «шын бет-әлпетті» қарапайым пенделердің тануы мүмкін емес.

Қолымызда бар деректерге сүйенсек, батырлар – тек соғыста ерлік көрсеткен тұлғалар ғана емес, олар – соғыс өнерін кәсіпке айналдырып, бүкіл өмірін соғыста өткізетін және кәсібі бүкіл әулетіне жалғасып отыратын; хандық билікпен тығыз байланыста болып, мемлекеттік істерге араласып отыратын; өзіндік мәдениеті мен өнері, идеологиясы мен моральдық нормалары, салт-дәстүрі, наным-сенімдері мен ырым-жоралары бар көшпелі қоғамның ерекше жігі. Яғни ол – кәсіпқой әскери адам, елші, жырау және аңшы.

Енді біз батырларға берілген осы сипаттамаларға қысқаша тоқталып өтейік.

Батыр – кәсіпқой әскери адам. Әскери кәсіп – батырлардың негізгі кәсібі. Сондықтан бұл қоғамдық жік өкілдері қартайғанша қаруын қолынан тастамай, бар өмірін соғыста өткізетін. Соғыста қаза болу батырлар үшін қасиетті өлім болып саналады.

Оған Ақтамберді жыраудың:

«Бар арманым, айтайын

Батырларша жорықта

Өлмедім оқтан, қайтейін», – деген толғауы (Ақтамберді жырау, 68 б.) мен кешегі жоңғар шапқыншылығы кезінде ауырып, өлермен болып, төсек тартып жатқан Олжабайдың: «Қой боғындай қорғасын маған бұйрықсыз болып, жамандардай төсекте сұлап жатып, қағындыдан өлдім-ау», – деп бармағын жұлып-жұлып шайнап тастағаны (Абылай хан, 342 б.) мысал бола алады.

Әскери кәсіп – батырлар үшін ата кәсіп саналып, көп жағдайда әкеден балаға мұра болған. Батырлар әулетінде туған бала жастайынан әскери кәсіппен айналысып, ел үшін соғысқа қатысуға міндетті болған.

Әскери әулеттен болғандықтан батырлар алғашқы ерлік жолын көбіне соғыста өлген әкесінің кегін алудан бастайды. Өйткені, әке кегін қумау батырлар үшін өліммен бірдей. Бұл жерде айта кететін бір жәйт: бір-бірінің намысын қадірлей білген батырлар: «Мен өлсем арманым жоқ, артымда үш ұл, бір қызым бар. Сен өлсең, артыңда қалған дәнеңе жоқ, тұяқсыз қаласың», – деген үзіндіден (Жалғыз жігіт ұрпақтары, 183 б.) көріп отырғанымыздай, айқастағы қарсыласының артында кегін қуар мұрагері болуын қатты ескеріп отырған.

Ата кегін, халық кегін алу – батырлардың басты міндеті. Сондықтан өмір бойы елдің кегін кектеп, аттан түспеген батырлардың есімі халықтың есінде мәңгі сақталып, өмірлері жырға өзек болып, есімдері ел ұранына айналды.

Әскери кәсіптің басты мақсаты елді сыртқы жаудан қорғау және ішкі тәртіпті сақтау болғандықтан ертеде ел, мемлекет билігі әскерилердің қолында болды. Өйткені: хандар, әміршілер, ел билеушілер батырлар әулетінен шығатын немесе осы қоғамдық жіктің өкілдері. Мәселен, Аblaй хан мен Кенесарылар батырлар әулетінен шыққан бір кездегі батырлар.

Батыр – елші. Батырлар – хандық билікпен тығыз байланысты, яғни хан жанындағы әскери кеңес мүшелері, түрлі лауазым иелері



1



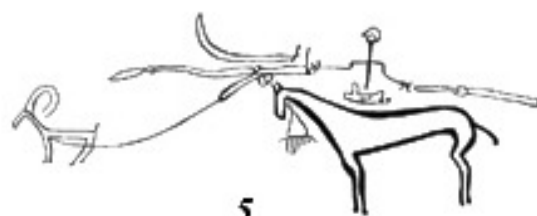
2



3



4



5



6



7



8



9



10

1-кесте

болғандықтан елдің ішкі және сыртқы саясатына араласып, мемлекетаралық қатынастарға қатынасып, әртүрлі қызметтерді атқаратын. Батырлар атқаратын сондай қызметтердің бірі – елшілік қызметі. Себебі, елшінің негізгі міндеті:

«Сен темір де мен көмір

Еріткелі келгенмін

Екі еліктің баласын,

Теліткелі келгенмін.

Егесетін ел шықса,

Иіткелі келгенмін,» – деп Қаз дауысты

Қазыбек бидің жоңғар ханына айтқан мына сөзінен көріп отырғанымыздай, екі елдің арасындағы соғысты тоқтатып, сауда-саттық, тату көршілік қарым-қатынас орнату. Егер де осы аталған іс-әрекеттер шешіле қоймайтын жағдайда:

«Табысуға келмесең,

Тұрысатын жеріңді айт,

Сен қабан да мен арыстан

Алысқалы келгенмін,» – демекші соғысатын жерін белгілеп қайтатын (Төрекұлов, Қазбеков, 1993, 100 б.).

Елшілер өз дегеніне кез келген әдіспен жетіп отырған. Бірде олар қарсыласын өздерінің күші туралы өтірік ақпаратпен қорқытса (Козин, 1947, 147 б.), енді бірінде оқыс қимылдап, айқалап, өздерін қатыгез ретінде көрсетіп, жауларының моралін түсіруге тырысатын (Липец, 1984, 60 б.).

Батыр – жырау. Жыраулар өнері батырлар идеологиясымен тікелей байланысты. Өйткені, жыраулар – батырлар жігінің өкілдері, яғни олардың бәрі батырлар әулетінен шыққан және кезінде батыр болған адамдар. Оған қолбасы болған – Қазтуған жырауды, жорыққа қатысқан батыр – Доспанбетті, Темір бидің батыры – Шалкиізді, Есімханның әскербасысы – Жиенбет жырауды және т.б. мысалға келтіруге болады (Ай заман-ай, заман-ай, 27, 30, 35, 51 бб.).

Батыр-жыраулар жыр айту арқылы айқас алдында жауынгерлердің рухын көтеріп, ерлікпен аты шыққан батыр, қолбасыларға мадақ жыр шығарып, даңқын көтеретін (Тұрсынов, 1976,

158 б.), яғни батырлық рухтың жыршысы, батырлық идеологияны дәріптеуші.

Батыр – аңшы. Аңшылық батырладың негізгі кәсібі болмағанымен, олар кейбір жағдайларда аңшылықпен айналысқан. Атап айтсақ ол жағдайлар мынадай:

– жұттан малдары қырылған от-басы мен ауылдастарын асырау үшін; (Бұған мысал ретінде ертегідегі Ертөстік пен батырлық жырындағы Қамбарды алуға болады)

– мал шаруашылығына зиян келтірген жыртқыш аңдарды құрту үшін;

– тыныштық, бейбіт жылдары әскери дайындығын жоғалтпау және оны одан әрі жетілдіру үшін.

Батырлардың діни-нанымдары

«Жаңбырменен жер көгерер, батаменен ел көгерер» деп қандай да бір үлкен істі батасыз бастамайтын халқымыз сияқты, батырларымыз да барлық жолына түсерде, алғашқы жорықтарына аттанарда әулие ақсақалдардан, атақты батырлардан, не әке-шешелерінен бата алып шықса, ал жорықта, айқаста, жол жүргенде сыйынатын, қолдайтын пірлері, әулиелері болған.

Қазақ батырлары сыйынатын пірлердің ішінде көне заманнан келе жатқандары да, ислам дінінен енгендері де бар. Олардың кейбіреулері мифтік қаһармандар болса, ал енді біреулері аты аңызға айналған тарихи тұлғалар.

Солардың ішінде ең бірінші аталатыны Иран, Тұран батырларының пірі – атақты мифологиялық батырлар – Рүстем мен Дастан.

Қазақ батырларының сыйынатын екінші пірі – Баба Түкті Шашты Әзиз. «Утемишхад-жы Чингиз-наме» кітабында ол (Баба Туклас) Өзбек хан кезінде қазақтың ру-тайпаларын ислам дініне енгізген төрт әулиенің бірі болса (Утемиш-хаджи, 106, 156 бб.), ал қазақ-ноғай батырлық жырларында Баба Түкті Шашты Әзиз әулие болып, мешіт ұстаған тақуа адам ретінде айтылады (Парпария, 46 б.). Баба Түкті Шашты Әзиз – Ә. Диваевтың еңбектерінде он екі баулы өзбектің Мұнран руының пірі делінсе (Диваев, 1896, 220 б.), Р. Мұстафинаның зерттеулерінде ол Қазақстанның оңтүстігіне ислам дінін енгізуге

ат салысқан әскербасы ретінде көрсетілді (Му-стафина, 1992, 82 б.).

Көшпелі халықтардың батырлары пір тұтып, сыйынатын исламға дейінгі көне рухтардың бірі – Ғайып ерен, қырық шілтен.

Көне наным бойынша Ғайып ерен, қырық шілтен көзге көрінбейтін, шілтен деп аталатын қырық нөкері бар адамдарға көмектесіп жүретін рух.

Ислам дінінің енуімен бірге казактар мұсылман әулиелеріне де сыйына бастаған. Қазақ батырлары сыйынған сондай әулиелердің бірі ислам үшін соғыстарда көп ерлік көрсеткен, мұсылманның атақты батыры, төртінші Халиф болған Ғали (Әлі, Хазрет Әлі).

Жорықта, жолда жүретіндіктен батырлар Қыдыр (Қызыр) атаны да пір тұтатын. Қызыр баба Шығыста ислам дініне де әулие саналып, кейін мұсылман әулиелерінің қатарына енген.

Қазақтардың көнеден келе жатқан діни түсініктері бойынша әр батырдың айқаста, жорықта, түрлі қиын жағдайларда көмектесетін аруақтары болған. «Аруақ – адамның ата-бабаларының қасиеті, киелі рухтары, ал кие – аруақтың қасиеті, басқаларға тигізетін кесепаты, зияны немесе жақсылығы» (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 350 б.).

Батырлардың киесі жайшылықта көзге көрінбейді. Ол тек айқаста, соғыста ғана көрініп, жауды жеңуге көмектеседі. Батырдың киесі болуы оның күштілігінің белгісі. Оған ата-бабаларының аруағы – жолбарыс болып қонған Бәйтік ұлы Тоғаныс батыр туралы аңызды мысалға келтіруге болады. Бұл аңызда Тоғаныс ел қамымен Қоқан бегінің алдына барғанда, бек оның сөздеріне қарсы ештеңе айта алмай, батырдың шаруасын бітіріп шығарып салған екен. Бұған таң қалған бектің нөкерлері: «Сізге не болды, Бегім? Жалғыз қазақтың айтқанын мақұлдап келісе бердіңіз ғой», – дейді. Сонда бек: «Сендер не білесіңдер? Мен келісе берейін деп келісті дейсіңдер мен? Сарайға өзінен бұрын екі жолбарысы кіріп келіп, екі йығыма аяқтарын салып тұрды ғой», – деген екен (Дайрабаев, 1992, 15 б.). Осындай аңызды қазақ ауыз әдебиетінен көптеп кездестіруге болады.

Қазақ халқының аруақтары, оның киесі туралы діни нанымдарының түп-тамыры өте көне замандарда жатыр. Алғашқы рулық қауымдарды әр ру-тайпалар өздерін белгілі бір аңнан, құстан жаралғанбыз деп түсініп, өзінің тегі саналатын хайуанатқа табылған. Алғашқы қауым заманындағы адамдардың бұл көне діни нанымын «тотемизм» деп, ал ру-тайпалардың тегі саналған хайуанаттарды «тотем» деп айтады (Токарев, 1990, 51-82 бб.). Көне түріктердің өздерін көк бөрінің ұрпағымыз деуі және т.б. мысалдар осы көне тотемдік нанымның дәлелі.

Батырлардың этикасы. Моральдық нормалары

Кез келген халықтың әскерилерінің сияқты қазақ батырларының да қалыптасқан жауынгерлік этикасы мен моральдық нормалары болған және оны олар қатаң ұстаған. Атап айтсақ олар мыналар:

– үлкен айқастар әрқашанда жекпе-жекпен басталады; жекпе-жекке қатысу батырлардың басты міндеттерінің бірі; жауынгерлердің шын мәнісінде батыр атануы осы жекпе-жек айқастарда жеңіске жетуден басталады; сол жекпе-жектің алдында батырлар бір-бірінің аты-жөнін сұрап, өздерін таныстыруға тиісті; бұдан жеңген батырлар жеңілген қарсылысының кім екені біліп отырған; таныстыруда сонымен қатар батырлардың өз аты ғана айтылмай:

*«Мен-менмін, мен-менмін,
Мен де сендей батырмын.
Аты-жөнімді сұрасаң,
Көп ру Қырым жұртында,
Түпкі бабам Ер Күлік,
Мен Қоянақ баласы
Барымтада олжа алған,
Кезегін жауға өткізген,
Торғауыт бұзып жол солған*

Қарт Қожақ дейтін батырмын», – деген жыр үзіндісінен көріп отырғанымыздай (Ер Тарғын, 284 б.), руы мен елінің, бабасы мен әкесінің аттарын, жасаған ерліктерін айтатын, сондай-ақ қарсыласына психологиялық шабуыл жасап, жауының мысын басатын;

– ертегілерде, батырлық жырларда жиі кездесетін «атыспақ керек пе,

шабыспақ керек пе?»- жеген сөз тіркесі бар. Бұдан біз батырлардың жекпе-жек айқаста қарсыластарына қару тандауға мүмкіншілік бергенін, бес қаруды түгел меңгергендігін және өзіне сенімді екендігін көреміз;

– жекпе-жекте көшпелі халықтардың батырлары жасы үлкен, жолы үлкен адамдарға бірінші кезекті беретін болған;

– ұйықтап жатқан, сондай-ақ қарусыз адамдарды өлтірмеген;

– батырлар жорыққа шыққанда жауды қапыда шаппаған. Керісінше оған хабар беріп, айқасқа дайындалуға мұрсат беріп, кездесетін жерін, уақытын белгілеген; бұдан біз батырлардың өкініште қалмай, өз намысын қарумен қорғауға мүмкіншілік алғандығын және бір-бірінің қадір-қасиетін, ар-намысын қадірлей белгендігін көреміз.

Қорыта келгенде қазақ петроглифтеріндегі салт атты сарбазға арналған сюжеттер мен композициялар қазақ ру-тайпаларының өз тағдырын өзі шешетін, өзінің ар-намысы мен халық даңқы үшін қан майданда құрбан болуды мұрат тұтқан даланың жауынгерлік дәуірін, алыс жорықтар мен шайқастар дәуірін, аруақтанып тұлпар мініп, ту тіккен, қаза тапқан боздақтарды жоқтап, жас төккен дәуірді, елім деп еңіреген ерлер өмірден шайқасып өткен, олардың жеңілген һәм жеңген Бөгембай, Қабанбай, Наурызбайларды еске түсіреді.

Әдебиет:

Парпария // Батырлар жыры. – 5 т. – Алматы: Жазушы, 1980. – 384 б.

Ақтамберді жырау // Ай заман-ай, заман-ай (Бес ғасыр жырлайды). – Алматы: Жазушы, 1991. – 1 т. – 384 б.

Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 642 с.

Большаков О.Г. Ислам и изобразительное искусство // Культура и искусство народов Востока. ТГЭ. – 1969. – Вып. 7.

Абылай хан. Тарихи жырлар. – Алматы: Жазушы, 1993. – 270 б.

Жалғыз жігіт ұрпақтары // Ертегілер. 4 т. – Алматы: Жазушы, 1989. – 304 б.

Төрекұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың бишешендері. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.

Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 года. Юань чао би ши. Монгольский обыденный сборник // Введение в изучение памятника, перевод, тексты, глоссарии. – М.-Л., 1947.

Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М.: Наука, 1984. – 264 с.

Ай заман-ай, заман-ай (Бес ғасыр жырлайды). – Алматы: Жазушы, 1991. – 1 т. – 384 б.

Тұрсынов Е.Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 200 б.

Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 296 с.

Диваев А. Демонологические рассказы // Материалы для статистики Сыр-Дарьинской области. – Ташкент, 1896.

Мустафина Р. М. Представления, культы, обряды у казахов. – Алматы: Қазақ Университеті, 1992. – 176 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1985. – 1 т.

Дайрабаев Т. Тоғаныс батыр. – Алматы: Береке, 1992. – 49 б.

Токарев С. А. Ранние формы религии. – М.: Изд-во полит. лит., 1990. – 622 с.

Ер Тарғын // Ертегілер. 4 т. – Алматы: Жазушы, 1989. – 304 б.

Резюме

В статье рассматривается ведущий образ народного искусства казахов, как и у древних тюрков – конный воин. Образ конного воина в искусстве и мифологии, возник в эпоху освоения коня как средства верховой езды и в условиях доминирующей роли военных вождей, военной знати и воинских формирований в ранних обществах сохраняется, пережив многовековые периоды подъема и исторических катаклизмов, у многих народов вплоть до этнографической современности.

Summary

A mounted warrior, batyr, is a leading image in the Kazakh folk art, just like it was with ancient Turkis. The image of the mounted warrior appeared in the arts and mythology in the period, when people were coping with the horse as a saddle animal; in such conditions, when military leaders, martial aristocracy, and military formations played a dominating role in early nomadic societies, and many nations have preserved this image through centuries-long periods with upsurges and historical cataclysms, until the ethnographic present.

